

Rozhovor s Dr. Elisabeth Fendlovou: „Koncept Heimat může být v době krize instrumentalizován, politizován a radikalizován“

Sandra Kreisslová

Dr. Elisabeth Fendlová se narodila v roce 1959 v Neutraublingu v Bavorsku. Vystudovala etnologii a dějiny umění v Regensburgu a Marburku, mezi lety 1990–1999 působila na vedoucí pozici v Egerland-Museum v Marktredwitz. Od roku 2000 je vědeckou pracovnící v Institutu für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa (IVDE, Ústav pro národopis Němců východní Evropy), kde pracuje jako referentka pro české země. V letech 2013–2016 se podílela na vzniku Sudetoněmeckého muzea v Mníchově. Odborně se zaměřuje na vzpomínkovou kulturu nuceně vysídlených Němců, kulturní dějiny českých zemí, prezentaci materiální kultury v muzejních sbírkách a dějiny národopisu východních německých jazykových oblastí. SEP přináší rozhovor s touto přední německou etnoložkou o jejím životě, výzkumu a muzejní činnosti, která je vázána na prostor České republiky.¹

Váš badatelský zájem úzce souvisí s místem vašeho původu. Mohla byste mi, prosím, říct pár slov k vaší biografii?

Ráda. Vyrůstala jsem jako dcera dvou bavorských učitelů v obci Neutraubling v Bavorsku, která vznikla po druhé světové válce. Předtím na tomto místě v době nacismu stálo letiště wehrmachtu. Po bombardování závodů Messerschmitt v Regensburgu v roce 1943 došlo k přemístění továrny na zdejší leteckou základnu. Dlouhou dobu zde pracovali nuceně nasazení dělníci, asi půl roku zde sídlil pobočný tábor koncentračního tábora Flossenbürg. V roce 1945 Američané leteckými nálety letiště srovnali se zemí a prostor byl uvolněn pro usídlení poválečných uprchlíků a vyhnanců ze střední a východní Evropy.

Nejdříve sem přicházeli průmyslníci z oblastí Slezska a českých zemí. Jako první se zde mohl usadit polský Žid, majitel továrny na kůže, jehož rodiče zahynuli v koncentračním táboře, následně přišlo mnoho dalších obyvatel ze Slezska. Nicméně početně převažovali sudetští Němci, kteří tvořili okolo 60 % obyvatelstva obce. Mezi nimi byli například lidé ze dvou antifašistických transportů z Chebska, rukavičkáři z Abertam a z Kadaně, kteří zde začali zakládat kolonie s vlastními německými dialekty. Navíc se průmyslníci, kteří do Neutraublingu přišli, snažili do obce nalákat své bývalé zaměstnance ze staré vlasti prostřednictvím výzev v krajanských časopisech nebo v lokálním tisku. A některým se tímto způsobem opravdu podařilo získat skoro všechny své bývalé zaměstnance zpět.

---

1 Z německého originálu přeložila Sandra Kreisslová.

Historické pozadí vzniku obce vysvětluje důvod, proč byla z 95 % obydlena lidmi, kteří po válce ztratili svůj domov. Výjimku tvořili moji rodiče. Tehdy hledali do Neutraublingu učitele a moji rodiče sem byli přeřazeni. Vyrůstala jsem tak mezi Němci ze Sudet, Slezska, Pomořanska a Východního Pruska. „Exoticky“ a „cize“ však v tomto prostoru působila paradoxně naše rodina. Kvůli tomu neovládám ani bavorský dialekt, protože děti mezi sebou mluvily německým smíšeným jazykem, zatímco starší lidé používali své původní dialekty.

Vysídlenecké okolí mě samozřejmě ovlivnilo — na jedné straně našeho domu žila rodina pocházející z okolí Karlových Varů, naproti bydlela rodina původem z Bratislavy a na druhé straně rodina z Hazlova na Chebsku. Moje chůva, která o mě pečovala v době, kdy matka učila, byla z Východního Pruska, odtud pocházela i naše krejčová, zatímco náš zlatník byl z Pomořanska. Příběhy těchto lidí jsem byla obklopena a zajímaly mě už od dětství. Zároveň jsem se cítila tak trochu odstrčená. Bylo mi líto, že nemohu při oslavách Prvního máje nosit chebský kroj jako ostatní děti, a zejména, že jsem oproti nim neměla nijak zajímavou rodinnou historii. Vysídlenecké děti mohly ve škole během tzv. Ostkunde [východní vlastivěda]² do mapy bavlněným provázkem zanášet, odkud pocházejí jejich rodiče a prarodiče. Moji rodiče byli bohužel z Bavorského lesa a z Würzburgu — tudíž jsem měla na mapě tu nejkratší cestu, což se mě tehdy docela dotklo [smích]. Možná právě proto mě ale téma vysídlení a budování nové existence těchto lidí v Německu tolik zajímalo.

Přiblížila byste na příkladu Neutraublingu, jak mohla obec vybudovaná poválečnými vysídlenci vypadat?

Neutraubling se budoval v prostoru, který byl dříve zastavěn vojenskými budovami a zařízeními. Když sem po válce vysídlenci přišli, chyběli jim finanční prostředky, a proto se vždy k výstavbě něčeho nového využila nějaká původní stará ruina. Není to tedy tak, že by obec vyrostla úplně na zelené louce, naopak se používal materiál a základy, které zde zůstaly z válečné doby. A patrně je to dodnes, například můžete stále ještě rozeznat vzletovou a přistávací dráhu, která stála v místě, kudy dnes vede Nejdecká ulice [Neudeker Straße]. Dále je možné na základě názvu ulic určit, odkud pocházely nejpočetnější skupiny prvních osídlenců. Nejdeckou ulici protíná Ústecká ulice [Aussiger Straße], já se narodila v Liberecké ulici [Reichenberger Straße], paralelní ulice k ní byla Chebská ulice [Egerländer Straße] apod. Nebo zde najdete Karlovarské náměstí, protože mezi prvními, kdo do Neutraublingu přišel, byl Ernst Müller z Karlových Varů, bývalý majitel potravinářské továrny, který ji zde znovu obnovil. Odlišný původ místních obyvatel je patrný také na hřbitově. Do osmdesátých let 20. století se na náhrobcích běžně uvádělo, že rodina pocházela např. z Bíliny v Sudetech nebo že nebožtík odpočívá daleko od svého domova. Tento zvyk s dalšími generacemi postupně mizel. Druhá generace potomků vyhnanců se často snažila být víc bavorská než samotní Bavoři, takže jejich původ už pro ně nehrál takovou roli, jako tomu bylo u generace, která nuceně migrovala. To, že nepochází z Bavorska, lze v některých případech určit už jen podle jména — např. když se někdo jmenuje pan Lischka, Vorischek nebo Hanika.

2 Předmět zabývající se historií, geografii německých východních oblastí vyučovaný na základních školách.

Čeho by si návštěvník takové obce mohl ještě všimnout, je skutečnost, že zde nestojí žádný starý kostel, nebo že chybí památník padlým během první světové války, protože vše bylo vystavěno až po roce 1945. Na druhou stranu dříve uprostřed města stál tzv. velký kříž německého Východu, který měl nahrazovat hroby předků, které museli vyhnanci ve staré vlasti zanechat. Takové kříže se v padesátých letech stavěly v mnoha německých městech a často byly orientovány na východ. V Neutraublingu dnes takový kříž najdeme právě na hřbitově.

Zajímavý je také městský znak. Pro Neutraubling jej navrhl můj otec, který se jako regionální historik v této oblasti velmi angažoval. Skládá se ze tří částí. V jedné z nich je vyobrazeno ozubené kolo, které má odkazovat na to, že jde o průmyslovou oblast, která vznikla z ruin letiště, v další je dvojramenný kříž, který symbolizuje klášter, který stával dříve v okolí, a konečně třetí část, která je prázdná a každý vyhnanec si tak do ní může projektovat znak svého původního místa. Podobné je to v místním kostele, kde je podlaha zdobena mozaikami některých městských znaků z původní vlasti. Vpředu stojí Madona Ochránitelka s nápisem „Matko vyhnanců, pros za nás“ a na stěně se nachází seznam obcí, odkud přicházeli první osídlenci. Také starosta nosí řetěz, na němž jsou vyobrazeny znaky bývalých obcí. Neutraubling tak není nikterak hezké město, ale současně je to místo s velkou historií. Byť se obávám, že na první pohled, bez znalosti historického kontextu, si toho běžný návštěvník tak úplně nevšimne.

Historii Neutraublingu jste věnovala také svou disertační práci...

Během studia národopisu na vysoké škole v Regensburgu jsme se útěku a vyhnání, stejně jako následné integraci vyhnanců v Německu, příliš nevěnovali. Problematiky jsem se dotkla pouze prostřednictvím prací etnologa a folkloristy Georga R. Schroubka, který se přátelil s naším profesorem Konrádem Köstlinem, jenž ho často zval na hostující přednášky. Dodnes si pamatuji, jak nám svou krásnou pražskou němčinou přednášel o ztrátě domova a poutích. Takže téma jsem opravdu zpracovávala až ve své disertaci, kde jsem se věnovala biografii a identitě obyvatel Neutraublingu. Nezajímalo mě tudíž, jak byla obec vybudována, ale její paměť — jaké existují příběhy a vzpomínky na období výstavby Neutraublingu po druhé světové válce.

V rámci svého výzkumu jsem zaznamenala 45 narativních rozhovorů s obyvateli první generace a snažila se zjistit, jak tuto dobu prožili a jak na ni vzpomínají. Díky tomu se mi podařilo vyvrátit několik dodnes tradovaných mýtů; například o existenci silné sounáležitosti, absenci konfliktů a konkurence mezi různými skupinami nových osídlenců. Tato doba byla líčena jako chudá, ale srdečná. Sesbírané příběhy jsem kontrastovala s lokálními písemnými prameny a velmi snadno jsem mohla výklad tehdejšího dění narušit. V Neutraublingu, jako i v jiných obcích, existovaly rozepře mezi jednotlivými krajauskými sdruženími o různá práva v obci. Zprvu se zde například mohlo vytvořit pouze deset zemědělských míst, což vyvolávalo spory o otázce jejich spravedlivého a rovnoměrného obsazení, tak aby žádná ze skupin nebyla diskriminovaná. Konflikty vyvěraly i z chudoby lidí, která vedla ke krádežím. Lidé museli většinu svého majetku nechat ve staré vlasti a do Německa přicházeli prakticky bez ničeho. Je proto do určité míry pochopitelné, že když trpěli hladem, tak šli prostě na pole a ukradli si tam brambory.

Spory se tehdy vedly také o to, která skupina si smí jak pojmenovat kterou ulici. Mohli o tom snad rozhodovat jen zástupci té početně nejsilnější strany, tedy sudetských Němců? Ale diskuse v tomto ohledu panovaly i uvnitř skupin. Vyhrávaly přitom spíše konzervativní hlasy; ulice by se tak jen těžko mohla pojmenovat po sociálním demokratovi Josefu Seligerovi, zatímco protičesky orientovaný sudetoněmecký spisovatel Hans Watzlik si zde své místo našel. Což je zvláštní, protože ze začátku zde byla spousta antifašistů hlavně z oblasti Sokolovska. Takže v paměti obyvatel sdílená představa, že všem byla sebrána jejich vlast, a proto představovali homogenní skupinu, kterou spojoval stejný osud a jejich soužití proto muselo být nutně harmonické, je mylná. Vždyť rozdíl byl i v tom, zda jste byl původně velký průmyslník nebo „obyčejný“ výrobce rukavic nebo pekařský tovaryš. V Neutraublingu jsme měli například řezníka, pana Haniku. On a jeho bratři vlastnili v Karlových Varech obrovský hotel blízko Staré Louky a on sám mluvil čtyřmi cizími jazyky. Byl úplně z jiného světa, a pak přišel do této rozbombardované oblasti plné ruin a nezbylo mu nic jiného, než si otevřít řeznictví. Tito lidé pochopitelně nesli svůj sociální úpadek v nové zemi velmi těžce.

Dále se ukázalo se, že z vyprávění pamětníků a pamětnic vypadla etapa historie obce, kdy tu stál již zmíněný koncentrační tábor. Většina z nich se k této části minulosti obce odmítala vyjadřovat s tím, že přišli až po válce. A jelikož jsem se ve svém bádání soustředila na dobu po roce 1945, na jejich vzpomínky na pronásledování židovského obyvatelstva v zemi původu jsem se neptala. V Neutraublingu žily pouze dvě židovské rodiny. Přestože jsem žádné antisemitistické výroky nezaznamenala, musím kriticky poznamenat, že ve městě docházelo k různým třenicím. Již zmiňovaný židovský majitel továrny na kůže sídlil totiž vedle továrny na výrobu potravin, což už jen z hygienických důvodů nebylo ideální. Proto se mu také začalo hovorově říkat „Lederjud“ [kožený Žid] bez posledního písmenka „e“ [Jud(e)], což bylo typické v době Třetí Říše. Všechny tyto příběhy mě částečně jako outsiderku, ale přitom i místní obyvatelku, velmi zajímaly. Vyprávění, která jsem slýchávala jako malé dítě, jsem nyní vnímala v úplně jiném světle.

Věnovala jste se tomuto tématu i ve své další profesi mimo univerzitní prostředí?

V polovině roku 1999 po ukončení vysoké školy jsem nastoupila do Marktredwitzu do malého Muzea Chebska, kde jsem přebudovávala původně malou domovskou jizbu na regionální muzeum. Součástí byla sbírka exponátů z Chebska zaměřená především na lázeňský trojúhelník. Díky archivním rešerším v Chebu, Karlových Varech a Sokolově se nám podařilo tuto expozici rozšířit o další zajímavý materiál také z dalších míst od Chebu téměř až po Tachov. Zaměřili jsme se přitom nejen na historii této oblasti, ale také na paměť Chebska čili nejen na to, co je Chebsko, ale co utváří vzpomínku na něj. Převzali jsme tak například ze staré expozice selskou jizbu, která ovšem byla ryzím konstruktem, protože byla vybavena novým nábytkem. Tak jsme ji zasadili do zlatého rámu, abychom zdůraznili, že jde o představu, nikoliv o reálnou selskou jizbu a kontrastovali jsme ji s historickou fotografií z doby okolo roku 1900. Celkově byla expozice německou muzeologickou obcí dobře hodnocena. Myslím si, že šlo o relativně úspěšný projekt.

Pro mne osobně to byla navíc velmi cenná a zajímavá zkušenost; každý týden jsem jezdila do Chebska, kde jsme měli velmi dobrou spolupráci s řediteli muzeí z Aše, Sokolova, Karlových Varů, Františkových a Mariánských lázní, kteří společně tvořili konfederaci muzeí Chebska. Spolupracovali jsme spolu bez předsudků, se vstřícností a kolegiální. Všichni mě velmi dobře přijali, přesto že jsem neuměla ani slovo česky a v Československu jsem byla doposud jen jednou — na konci sedmdesátých let v Praze a v Terezíně. A z toho vzešla i má vášeň pro Čechy — oblast, kterou se zabývám dodnes. Šlo pro mě zřejmě o nejhezčí etapu mého profesního života.

Paradoxně komplikovanější poměry panovaly ze začátku na německé straně, kde mě bývalí Chebané upozorňovali, že pokud chci v muzeu pracovat, měla bych pocházet z Chebska, resp. moji rodiče. Tato generace vyhnanců na původu ještě velmi lpěla, dnes už je situace úplně jiná. Také moje texty o soudobých dějinách Chebska, které jsem pro muzeum připravovala, byly tehdy měněny a kráceny; podle zástupců Sudetoněmeckého krajanského sdružení [Sudetendeutsche Landsmannschaft] zněly příliš pročesky. Například nacistické běsnění v Lidicích bylo vyškrtáno s argumentem, že Lidice leží mimo region. Jenže podle mého názoru nelze Lidice z příběhu česko-německých vztahů jen tak vytrhnout. Během prohlídky je sice vyhlazení Lidic tematizováno, ale součástí expozice není. De facto tak vznikly texty nové, s nimiž jsem se pro změnu nemohla ztotožnit zase já. Proto jsem nakonec podala výpověď.

Poté jste nastoupila do Johannes-Künzig-Institutu ve Freiburgu, dnešního IVDE?

V podstatě. Ještě předtím, než jsem dala v muzeu výpověď, jsem už věděla, že budu moci nastoupit do etnologického ústavu, který se v této době jmenoval po svém zakladateli Johannesovi Künzigovi, teprve později se přejmenoval na IVDE. Tady jsem dostala na starost výzkum českých zemí.

Tato vědecká instituce vznikla na základě paragrafu 96 Spolkového zákona o vyhnancích, který vešel v platnost v roce 1953. Podle tohoto „kulturního“ paragrafu se spolkové země zavazují prozkoumávat kulturu oblastí, odkud pováleční uprchlíci a vyhnanci pocházeli a kde dodnes žijí v menší míře německy hovořící obyvatelé. Ústav spravuje hned několik pozůstalostí různých badatelů, kteří se německým vyhnancům věnovali. Ta největší je spojena se samotným zakladatelem, bádenským etnografem Johannesem Künzigem, který již ve třicátých letech 20. století prováděl výzkumy v jihovýchodní Evropě a následně se v padesátých letech věnoval problematice vyhnanců. Konkrétně se v duchu doby tematicky soustředil na tradice, méně už ho zajímaly osudy lidí; příběhy, které zažili a s jakými těžkostmi se potýkali během integrace v nové zemi. Sesbíraný materiál je tedy retrospektivní, na druhou stranu velmi bohatý.

Ústav disponuje početnou sbírkou krajanských časopisů, rozhovorů s vysídlení z padesátých a šedesátých let. Máme také rozsáhlý obrazový archiv — tudíž vlastně bohatý etnografický materiál pro různé oblasti střední a východní Evropy dříve osídlené německy hovořícím obyvatelstvem včetně českých zemí. Pro badatele a badatelky z Česka může být zajímavé, že spravujeme pozůstalost Alfreda Emila Karaseka, etnografa a folkloristy původem z Brna, nebo rodáka z Vrchlabí — etnografa Bruno Schiera.

Během svého působení na IVDE jste se také zapojila do vzniku Sudetoněmeckého muzea v Mnichově...

Ano, v roce 2013 jsem se přihlásila do výběrového řízení na tvorbu konceptu tohoto muzea a na tři roky přerušila práci v ústavu ve Freiburgu. Do jisté míry už zde existovaly představy, které se zrodily ještě před mým příchodem, a kterých jsem se musela držet. Požadavkem například bylo, aby expozice byla chronologická. Vytvořila jsem základní koncept a pak se vrátila do Freiburgu, tudíž jsem u samotné realizace už nebyla přítomna. Jak se reálně expozice liší od mého původního návrhu, nedokážu v tuto chvíli posoudit, protože jsem ji bohužel ještě nenavštívila.

Ovšem z toho, co jsem zatím o výstavě četla, se přece jen mnohé změnilo. Důvodem mohly být chybějící finance, ale možná také odlišná perspektiva. Historii sudetských Němců jsem chtěla více zakomponovat do česko-německých vztahů a ukázat z vícero perspektiv. Celé jsem to chtěla zahrnovat do komplexního tématu Heimat [domova], ale zároveň jsem tento koncept chtěla problematizovat a upozornit na jeho multidimenzionální charakter; mimo jiné jsem chtěla ukázat, jak může být pojem domova instrumentalizován, politizován a radikalizován v časech krizí, jak může některé skupiny spojit, ale jiné současně vyloučit. Tato myšlenka rozporuplnosti pojmu domova zřejmě z expozice zcela zmizela. V první místnosti jsem chtěla problematizovat termín Sudety a upozornit na to, že přestože se návštěvník nachází v Sudetoněmeckém muzeu, jsou Sudety konstruktem. Tento hlubší kritický přístup v muzeu postrádám, ale celkově zatím expozici hodnotit nemohu.

Čemu se v současné době věnujete a jaké jsou vaše plány do budoucna?

V současné době se zabývám vztahem lidového umění a politiky na příkladu Chebska. Vycházím z deníků divize SS v Chebu, během jejichž analýzy jsem si všimla, že sídlo těchto jednotek bylo vybaveno chebským selským nábytkem a v uvozovkách tedy lidovým uměním. Z deníků je také patrné, že velitel této divize jezdil po Chebsku společně s místními umělci, aby vyhledával a oslovoval další. Navštívil například ateliér sochaře a keramika Williho Russe v Krásnu, který vytvořil známá kachlová kamna s reliéfy z venkovského života pro nově zřízené národopisné muzeum v Chebu, o které se zajímal sám Henlein, a které měl vytvořit i pro tuto divizi SS. Na těchto příkladech tedy sleduji instrumentalizaci chebského lidového umění, které bylo v době nacionálního socialismu prezentováno jako specifický styl německého umění.

Zabývám se také životem a působením etnografa Josefa Haniky, který se zaměřoval na lidový oděv a od konce třicátých let 20. století budoval národopisné muzeum v Chebu. Jeho pozůstalost se nachází v chebském státním okresním archivu a já jsem moc ráda, že moje profesní dráha končí v Chebu, protože na Chebsku koneckonců začala.

Děkuji za rozhovor.